

10. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа „Языки русской культуры”, 1997.
11. Чернейко Л. О. Гештальтная структура абстрактного имени // Филологические науки, 1995. № 4. С. 73-83.
12. Picht H. The Concept in Terminology: A Unit of Thought, Knowledge or Cognition? // Научно-техническая терминология: Научно-технический рефератив. – М., 2002.
13. Smith V. The Literal Meaning of Lexical Items: Some Theoretical Considerations on the Semantics of Complex and Transferred Nominals // Copenhagen Working Papers in LSP. – Copenhagen, 2000.

The article highlights the aspect of connection between concept as a complex mental unit, which finds its representation in different components of language, and semantic structure of language. The author has carried out a brief analysis of a new method in investigation of concepts – semantic and cognitive approach in the study of language.

Key words: concept, cognitive linguistics, semantic area of language, semantic and cognitive approach.

3.О. Митяй

МОДИФІКАЦІЯ СЕМАНТИКИ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

У статті розглядається актуальна проблема семантичної структури похідних одиниць у сучасній українській мові. Мета роботи – розкрити особливості функціонування окремих словотворчих елементів семантико-граматичної системи мови.

Ключові слова: деривація, семантика, структура слова, предикатність, інтенсивність ознаки, кількісна градація ознаки.

Однією з актуальних проблем сучасної дериватології є вивчення системи, структурно-семантичної єдності похідних, поєднаних відношеннями синхронної словотвірної похідності. Дериваційне значення охоплює різноманітні ознаки повнозначних класів слів, співвідносних з різними тематичними поняттями. Воно “узагальнює семантичні структури слів”, – слушно зауважує М. Докуліл [5, 7], і реалізується в межах словотвірного типу – основної кваліфікативної одиниці системи словотвору. Словотвірний тип розкриває поняття співвідношення словотвірної структури окремого слова і регулярної повторюваності формальних і семантичних відносин твірного і похідного, виявляє складний характер функціонування будь-якої мікросистеми.

Метою нашої роботи є дослідження модифікованих дієслівних похідних одиниць, утворених шляхом приєднання до них дериваційних морфем, що вказують на неповний ступінь вияву ознаки.

Різні аспекти функціонування дієслова були предметом досліджень багатьох українських та російських лінгвістів. Серед них В.М.Русанівський, І.Р.Вихованець, К.Г. Городенська, С.О. Соколова, О.В.Бондарко, Ю.С.Маслов та ін. [7, 2, 3, 8, 1, 6].

Словотворчим морфемам, як відомо, властивий узагальнений характер їхніх значень. Ступінь узагальненості значення словотворчого афікса зумовлений характером семантичної функції співвідносного з ним компонента семантичної структури речення. К.Г. Городенська, дослідивши структуру поля функціональної морфеміки, встановила, що суфіксальні і префіксальні деривати є формально-граматичними репрезентаціями відповідних предикатно-аргументних та предикатно-предикатних (предикатних з предикатними аргументами) структур, а суфікси та префікси, що входять до їх складу, – виразниками значень предикатів або аргументів. Семантичні кореляти дериваційних афіксів, продовжує вона, зумовлюють і сам репертуар значень, тому що афікси у формальній структурі дериватів здатні модифікувати або заміщати певний компонент семантичної структури речення, тобто виступати виразником його семантичної функції [3,6-7].

Семантична структура багатьох афіксів зорієнтована на виконання предикатної функції. І.Р.Вихованець, аналізуючи предикатні функції афіксів, зазначає, що до уваги беруться перш за все два найбільш узагальнені семантичні класи предикатів: предикати дії і предикати стану [2, 17], а також семантичні підкласи і групи супровідних предикатів. Дієслово за своєю природою належить до класу предикатних знаків. У семантичній структурі предикатного знака, – за тлумаченням І.Р.Вихованця, – завжди наявна в ролі конститутивної сема “ознака” [2, 48]. Як відомо, тільки в дієслові зосереджено всі значеннєві різновиди ознаки – дія і стан, головне призначення яких – вказувати на властивості і відношення. Специфіка ознаковості дієслова, на відміну від прикметників і

прислівників, пов'язана з вираженням цим класом слів власне динамічних характеристик, спрямованих на позначення властивостей предмета діяча, його змін на часових координатах.

Одним із питань стосовно зазначеної частини мови є багатоплановість її семантики. Семантика дієслова представлена різноманіттям і кількісних значень. Дія та її кількісні характеристики становлять передусім поняттєву основу дієслівних найменувань. Ця обставина зумовлює існування серед інших дієслівної категорії кількісної аспектуальності, до якої прилягає й така семантична ознака, як міра інтенсивності її вияву. Семантико-граматична категорія аспектуальності відображає певні процесуальні властивості під кутом зору різнопланових кількісних і якісно-кількісних характеристик: відношення дії до своєї межі та кількісну ознаку, яка полягає в розмежуванні між одиничністю і повторюваністю дії. Суть її визначає видова пара, у якій маркованим є значення обмеженості; воно виражає дію, що має внутрішню межу вияву. Такі дієслова належать до доконаного виду. Більшість із них протиставляється за лексико-семантичною (інколи граматичною) ознакою дієсловам недоконаного виду, що виражають дії, необмежені в своєму вияві. Крім категорії виду, категорія аспектуальності тісно пов'язана з категоріями перехідності/неперехідності і, відповідно, з валентнісними можливостями дієслова, а також з категорією часу. За визначенням Ю.Маслова, категорія кількісної аспектуальності характеризує дії і стани 1) за кількістю "крат" або безперервності / перервності перебігу, 2) за ступенем тривалості та 3) інтенсивністю [5, 18]. Крім того, часові та просторові ознаки є безпосередніми показниками дієслівної дії, яка здійснюється одним або кількома суб'єктами та може поширюватися на різну кількість об'єктів залежно від ситуації. Наприклад, у дієсловах *покашлювати, почитувати, поскрипувати, поблискувати* поєднуються ослаблена інтенсивність і багатократність, повторюваність дії. Згадані дієслова мають значення недоконаного виду і передають значення внутрішньо необмеженої дії. Виступаючи лише в одному видовому значенні, модифіковані за допомогою афіксальних формантів дієслова недоконаного виду переважно наділені додатковим семантичним значенням: повторюваності, розподільності, однократності. В українській мові кількісність дії тісно пов'язана зі способами, або родами, дієслівної дії і спеціальними словотворчими засобами їхнього вираження: префіксами, суфіксами, конфіксами, напр.: *стрибати – стрибнути – пострибувати*. Дієслівні похідні поєднує одна твірна основа, яка вказує на кількісну характеристику дії. Однак не всі дієслова із кількісною семантикою співвіднесені із способами, або родами, дієслівної дії. Зв'язок між кількісністю дієслівної дії та родами дієслівної дії не є всеохопним. В українській мові лише деякі кількісні параметри дії віднесено до цієї граматичної категорії: кратність, перебіг і результативність. Вони розглянуті в межах видо-часової системи дієслова. З категорією виду тісно пов'язані способи дії, які об'єднують дієслова за часовими, кількісними і спеціально-результативними характеристиками.

У «Граматиці української мови» (1993) виділено близько 20 родів дієслівної дії. Вони поділені між чотирма семантичними типами: результативні, фазові, кількісні і ступеня інтенсивності; останній у свою чергу містить значення ослабленої інтенсивності, що виражається в неповноті вияву дії (*накрапувати, наспівувати*) і недостатньої інтенсивності або супровідності дії (*приспівувати, пританцьовувати, примовляти*). Семантична зона кожного із родів дієслівної дії виражена комплексом взаємодіючих кількісних, часових і якісних параметрів дії. До родів дієслівної дії належать одновидові дієслова, що зумовлено конкретним характером їхньої семантики, співвідношенням обмеженості-необмеженості в процесуальній ознаці. З погляду суб'єктивного сприймання процесуальних ознак мовцем, які позначають різні особливості вияву, їх зараховують до оцінних способів або типів дієслівної дії з частковими різновидами: переривчасто-пом'якшувальний (позначає перервну неповну дію, що характеризується нерегулярною кратністю типу *покрикувати, поскрипувати, поболювати*), процесуально-пом'якшувальний (виражає конкретно-процесуальний, послаблений вияв дії типу *накратати, наспівувати, нашіптувати*), процесуально-супровідний (позначає послаблену дію, яка супроводжує іншу дію типу *пританцьовувати, підспівувати*) [4, 415]. В українській мові всі значення родів дієслівної дії виражені формально, шляхом приєднання до твірного дієслова відповідного форманта.

Отже, розкриттю поняття ознаковості дієслова, пов'язаного з неповнотою вияву, сприяють словотвірні процеси. Модифікацію семантики в бік послаблення динамічних характеристик передає ціла низка словотвірних моделей.

І.Р.Вихованець зазначає, що дієслівні префікси в українській мові виконують лише дві семантичних функції – локатива і предиката. У предикатній функції дієслівні префікси заміщають супровідні предикати з темпоральною та кількісною семантикою. Останні у свою чергу розподілені на дві групи. Одні з них модифікують кількісний вияв дії, інші – кількість об'єктів дії. Вибір префікса

пов'язаний з лексичним значенням дієслова і його морфонологічними особливостями. Приєднуючись до твірних дієслівних основ, вони “корелюють із предикатами квантитативної характеристики дії, диференціюють ступінь, силу прояву дії, вказуючи на неповний, слабкий її вияв” [2, 151].

Дієслівні предикати безпосередньо стосуються часових характеристик, де спосіб відображення дійсності залежить від денотативних ознак предиката. Вияв дії розглядається відносно до лінії часу у вигляді відрізка його тривалості, який ґрунтується на особливих елементах структури аспектуальної ситуації щодо мовленнєвої ситуації. Суб'єкт мовлення використовує такі елементи в тих випадках, коли поряд з іншими компонентами змісту потрібно передати тривалість дії на часовій осі. Виявом обмеженої тривалості головного різновиду є вказівка на тривалість конкретної дії, окремого вияву повторюваної або типової дії. Акцентування узагальненого уявлення про часові характеристики усуває уявлення про динаміку розвитку дії – ознака тривалості взаємодіє за таких умов зі значенням недоконаного виду.

Час перебігу дії в таких похідних можна охарактеризувати як неозначено-тривалий у широких часових межах. Неповнотою часового періоду дієслівної дії характеризується значення похідних коли:

1) вона завершується, але з результативними змінами стосовно суб'єкта дії на початковій або кінцевій межі існування предикативного денотата. Напр.: *Полум'я ще деякий час погоріло і згасло;*

2) не завершується з можливою для того чи іншого явища повнотою за часом або інтенсивністю вияву дії. Напр.: *Почав накрапати дощик. Поморосив деякий час і скінчився;*

3) втрата предметом динамічності. Напр.: *Гілля дерев ще деякий час похитувалося після сильного вітру і поступово завмерло.*

Предикати – кваліфікатори міри, сили, кратності, кількісного вияву дії, передають сему “трохи”, значення слабкої інтенсивності перебігу процесу, супровідності дії. У семантичному плані щодо характеристики дії і вияву її інтенсивності вони не становлять єдиної групи. Виступаючи предикатами квантитативної характеристики дії, префікси можуть вказувати безпосередньо на слабкий, неповний ступінь її вияву або кваліфікувати незначну кількість об'єктів дії. Їм властива на формально-граматичному рівні семантична функція конкретизації, оскільки такі морфеми представляють значення предикатів предиката, бо вони оформляють семантичні відношення між двома предикатами. Дієслівні префікси є виразниками ослаблених предикатних значень, оскільки “значення, яке виражає предикат предиката, слабкіше, ніж значення основного предиката” [2, 164], що зумовлює модифікаційний характер їхньої семантичної функції.

До дієслівного словотвірного мікро поля на позначення неповноти вияву ознаки входять прості питомі слов'янські префікси *при-*, *під-*, *по-*, *над-* та іменниковий складний префікс *напів-*, що проник в систему дієслівного словотвору. Більшість із них є полісемантичними, з великими валентними можливостями.

На вираженні неповноти вияву дії, що містить сему “не досягаючи норми” з поширенням її на незначну кількість об'єктів, спеціалізується лише префікс *недо-*. Його функція полягає в оцінці вияву дії відповідно до об'єктивної норми, стосовно меншої, ніж потрібно, кількості будь-чого: *недобрати* - взяти менше, ніж належить за нормою, менше від норми, *недоміряти* – відміряти чого-небудь менше, ніж необхідно, *недорахуватися* – рахуючи, виявити нестачу кого- або чого-небудь, *недооцінювати* – неповною мірою оцінювати чи визнавати значення кого-, чого-небудь, *недочувати* – погано чути, бути глухуватим, аналогічно *недовантажити*, *недовиробити*, *недодержати*, *недобачати*, *недолюблювати*. Напр.: *Потемки, прикований зором до луку збоку й до темряви спереду, він недобачав ні ям, ні ровів, ні пеньків* (І. Багрянний).

Значення цього складного префікса виражають дієслівні форми, які можуть вживатися без нього (*недовиконувати*, *недооцінювати*), а також ті, які без нього не вживаються (*недобачати*, *недобудовувати*). В усіх зазначених вище похідних дієсловах префікс *недо-* передає дії або стани, які виявляються не в повній мірі або нижче від норми. Дієслова зі складним префіксом *недо-* потрібно відрізнити від дієслів із заперечною часткою *не* та префіксом *до-*, які вказують на закінчення дії або означають додаткову дію і вжиті як заперечні: *недоїдати* - їсти менше, ніж треба для забезпечення нормального функціонування організму і *не доїдати* - їсти не все, що було призначене для цього (те ж саме *недоплатити* - заплатити чи сплатити менше, ніж потрібно було і *не доплатити* - заперечення додаткової оплати чи сплати. Словотвірними базами для таких утворень служать як дієслова недоконаного, так і доконаного виду.

Основним формальним виразником семи, що передає значення слабкої, недостатньої інтенсивності вияву дії, є і префікс *при-*. Він модифікує дієслова із значенням становлення якісної

ознаки, указуючи на послаблену або неповну, нециклічну, некратну дію типу: *бліднути, жовкнути, в'янути, гіркнути*, пор.: *пригіркнути* - стати трохи гірким, аналогічно *прижовкнути, прив'янути, присохнути*. Похідні одиниці належать до неперехідних дієслів. Напр.: *На сонці трави прив'яли і з поля вітер приніс їхні загусклі пахоці* (В.Шевчук). Усі інші значення цього префікса мають додаткові відтінки, тому займають периферійні позиції серед префіксальних похідних із вказівкою на неповний вияву ознаки. Так, наприклад, префікс *при-* співвідноситься із супровідними предикатами, які передають додаткову кількість чого-небудь, переважно як “небагато, трохи, злегка”. Його твірні дієслова вказують на некратну, нециклічну дію: *прикупити, притрусити, приглушити, примітити*, напр.: *Потрібно зрізати з помідорів верхівки, ...притрусити тертим сиром, і - в духовку* (Із журналу). До цього значення може приєднуватися супровідний відтінок обмеженості вияву в часі, зумовлений здебільшого контекстом (напр.: *Незвичайні, а на його молодий організм надто сильні враження, приглушили його пам'ять* (І.Франко), а також означення невиразного сприйняття об'єкта (напр.: *Одного дня бурлаки примітили серед рівного степу високу синю смугу* (І.Нечуй - Левицький).

На інтенсивність перебігу процесу в бік послаблення порівняно з нормою вказують форманти *по-*, *під-*. Лексеми з префіксами *по-* та *під-* належать до периферійних представників семи послабленої інтенсивності, тому що вони крім вказівки на неповний, частковий ступінь вияву дії або стану побіжно реалізують ще темпоральну сему, що конкретизується як тривалість дії. Часове значення префікса *під-* – виконання якоїсь дії певний час, недовго або з невеликою інтенсивністю: *підгодувати, підкинути, підвезти; підбільшити, підглибити, підгострити*. За змістом такі дієслова подібні до прислівника *трохи*. Для них характерна нециклічність, некратність та додатковість; вони належать до дієслів доконаного, зрідка недоконаного виду, пор.: *підгодувати* – погодувати трохи або додатково, *підгострити* – погострити трохи, небагато, *підкинути* – кинути, додавши небагато чого-небудь. Напр.: *Гнат Яворський помітив, що в пічці прогоріло дерево і підкинув нових чурбаків* (С.Чорнобривець); *Батько мій, доївши свій куліш, Терпугом підгострює леміш* (П.Воронько).

Префікс *по-* виразніше представляє темпоральність; тривалість дії визначає як певний, здебільшого короткий час. Дієслова з цим префіксом виражають дію, що відбувається з незначною інтенсивністю: *пожити* – жити недовго, деякий час; *поблукати* – блукати недовго, нетривалий час, аналогічно *попрацювати, побродити, послужити, почитати, помовчати*. Твірними для них служать дієслова недоконаного виду. Модифіковані форми належать до дієслів доконаного виду, що виражають нетривалість дії, названої твірним дієсловом. Напр.: *Василько було помовчить, а потім поважно одмовить* (С. Васильченко); *Чоловік побродив біля будинку, придивився до чогось та й пішов собі* (Ю.Збанацький). Твірними основами цих утворень виступають здебільшого дієслова конкретної активної дії особи або предмета, що передають процеси мислення, почуття, говоріння, руху, зорового і слухового сприйняття. Такі похідні належать до фазових родів дієслівної дії, які вказують на різні етапи її виконання, зокрема частковість, обмеженість тривалості дії в часі.

Формант *над-* позначає просторові відносини при перехідних дієсловах із значенням дії, виконуваної над об'єктом. Мотивовані безпрефіксними дієсловами типу *різати, сікти, свердити* префіксальні дієслова вказують на те, що дія поширюється не на весь об'єкт або на незначну кількість об'єктів. Функція префікса *над-* полягає в оформленні вияву дії, спрямованої на відокремлення порівняно невеликої частини від цілого, напр.: *Лукаш хоче надрізати ножем березу* (Леся Українка).

Дієслова з префіксом *над-*, мотивовані твірними *вести, везти*, передають просторово-часове значення; тобто вести, везти не протягом усього шляху, а трохи або якийсь час. Напр.: *Поцілувала (Мартоха) пані в руку за лікарство і відпровадила її за ворота, ще й надвела трохи вулицею, для пошани* (Леся Українка). Дієслова недоконаного виду *надводити, надвозити* неспіввідносні за значенням з формами доконаного виду, мотивованими безпрефіксними дієсловами зі значенням цілеспрямованого руху.

Просторово-об'єктне значення має префікс *над-* у перехідних дієсловах, що вказують на зменшення об'єму чи обсягу об'єкта: *надсипати цукру, надлити молока*.

Приєднуючись до неперехідних дієслів зі значенням стану чи процесу, формант *над-* передає значення неповноти вияву ознаки в предметі.: *надгнити, надгоріти, надсохнути* і под.

Отже, часткова модифікація семантики досліджуваної групи дієслів спрямована на виконання двох функцій: кваліфікацію неповного ступеня вияву дії і позначення невеликої кількості об'єктів дії. Специфічною рисою більшості дієслівних префіксів є виконання ними й іншого семантичного навантаження. Крім кількісної характеристики дії вони водночас містять й інші: темпоральну або локативну. Дослідження таких мікросистем дає багатий матеріал для спостережень і подальшому

сприятиме вивченню особливостей функціонування окремих словотворчих елементів семантико-граматичної системи мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А. В. Функциональная грамматика. – К.: Наука, 1984. – 136 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Городенська К. Г. Семантичні функції дериваційних морфем // Мовознавство, 1987. - №1. – С. 20-30.
4. Грещук В.В. Деякі теоретичні питання словотвірного значення // Мовознавство. -1991. - № 3. - С. 34-44.
5. Докулил М. К вопросу о морфологической категории // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 3-16.
6. Маслов Ю.С. К основаниям сопоставительной аспектологии // Вопросы сопоставительной аспектологии. - Л.: Наука, 1978. – 218 с.
7. Русанівський М.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
8. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 2003. – 283 с.

This article consider the actual problem of semantic structure derivatives in Ukrainian language. The aim of this work is to show peculiarities of separative word-formative elements that function in semantic-grammatical system of language.

Key words: word-formed formants, semantic, structural of word, predicative, numerical category of gradation sign, uncompleteness of sign.

О.П. Московченко

ЩЕ РАЗ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СЛІВ *ЧОРТ*, *ЧОРНИЙ*, *БОГ*, *СВЯТИЙ*

Переглядається етимологія слів *чорт*, *чорний*, *Бог*, *святий* у зв'язку з розширенням бази порівняння як в індоєвропейській сім'ї мов, так і за її межами. Відкрито IV ряд чергування голосних у слов'янських мовах.

Ключові слова: глибинна етимологія, чорт, чорний, Бог, святий, IV ряд, чергування, голосні, слов'янські мови.

Глибинна етимологія сакральної та демонологічної лексики, їх порівняння надзвичайно важливі для вивчення первісної природи речей, історичного словотвору, морфемної будови та семантики морфем слів і потребують перегляду у зв'язку з розширенням бази порівняння як в індоєвропейській сім'ї мов, так і за її межами. Метою даного дослідження є перегляд етимології слів *чорт*, *чорний* у порівнянні з етимологією слів *Бог*, *святий*.

Згідно з Г. Лозко, чорт – це антропоморфна істота, вкрита чорною шерстю, з рогами, хвостом і копитами. Образ чорта має дохристиянське походження, але він перебрав на себе пізніше всі негативні риси християнського диявола (сатани) як противника Бога, володаря пекла [6]. В.Войтович подає такі синоніми до слова *чорт*: *нечистий*, *дідько*, *біс*, *щезник*, *бицівник*, *клятий*, *лукавий*, *рогатий*, *хвостатий*, *халабудник*, *явида*, *куцак*. За деякими дослідженнями, чорт – первісно жрець Чорнобога: людина, наділена магічною силою, яку дають їй знання, почерпнуті зі стародавніх книг, написаних тайнописом (чертами і різами). Е. Померанцева вважає, що образ чорта хоч і спирається на давні дохристиянські уявлення, але явно значно пізніший, забарвлений біблійними мотивами [3]. У книзі „Персонажи славянской мифологии” відзначається, що чорти – це злі істоти, біси. Вони мають зовнішність людей, з рогами, копитами, хвостами і свинячими рилами [22]. М. Фасмер подає слова, споріднені з рос. *чёрт*: укр., бр. *чорт*, с.-х. *цртити*, *цртам* „заклинати, клясти”, словен. *črt* „чорт, ненависть”, *črtiti* „ненавидіти”, ч., слц. *čert* „чорт”, п. *czart*, в.-л. *čert*, н.-л. *cart*. Праслов. *čьrtь розглядається як дієприкметник на *-to*, споріднений з лит. *kyrėti* „злитися”, *įkyrti* „гребувати”, *apkyrėti* „набридати”, *įkyrūs* „набридливий”, *kerėti* „зурочити, зачарувати”. Такої точки зору дотримується Миккола. Детальніше див. *чары*. Не є більш імовірним порівняння з лат. *curtus* „короткий, обрубаний”, усупереч Бернекеру. Не можна зближувати це слово з *терять*, первісно